

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: Personal autonomy, beyond negative and positive liberty

Blokland, H.T.

Citation

Blokland, H. T. (1988). Boekbespreking van: Personal autonomy, beyond negative and positive liberty. *Acta Politica*, 23: 1988(2), 253-258. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449691>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449691>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

komen onder meer de relatieve deprivatiebenadering, de nieuwe sociale-bewegingenbenadering en de resource mobilization-benadering aan de orde. De auteurs spreken een voorkeur uit voor de resource mobilization-benadering. Deze benadering wordt in de volgende drie hoofdstukken uitgewerkt. In hoofdstuk 4, over 'protest- en pressiemiddelen', worden enkele operationalisaties van hulpbronnen behandeld. Hoofdstuk 5 gaat over een aantal tactieken voor het actievoeren (variërend van 'informatieverschaffing' tot 'moord'). In hoofdstuk 6 volgen de mogelijke reacties hierop van overheid en publiek. Hoofdstuk 7 ten slotte biedt een overzicht van de resultaten van enig eerder onderzoek naar de invloed van protest en pressie op het overheidsbeleid. Het boek sluit af met een beknopt gids van de internationale en Nederlandse literatuur over collectieve actie.

Een algemene inleiding over theorie en analyse van collectieve actie ontbrak tot nu toe in Nederland. Het verdienstelijk werk van M.L. van Vonderen-van Staveren en van G.P.A. Braam c.s. is daarvoor te beperkt van opzet. *Protest en pressie* is, blijkens het voorwoord, bedoeld om in deze leemte te voorzien. Is dat ook gelukt? Het boek heeft zeker twee sterke punten: de brede kijk op het onderwerp, en het streven, om analytische begrippen te verhelderen met illustraties uit de praktijk. Hiertegenover kunnen verschillende punten van kritiek worden gesteld, waarvan ik er twee wil behandelen.

Al in de eerste bladzijden van hoofdstuk 1 wordt een groot aantal indelingen gepresenteerd van collectieve actie. Uitgebreide analyseschema's vindt men ook in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 1 is het resultaat een 25-dimensionaal analyseschema voor collectieve actie. Hoofdstuk 5 biedt een classificatie van 38 mogelijke tactieken van collectieve actie. Ook hoofdstukken 4 en 6 zijn geschreven rond 'rijtjes' van respectievelijk protest- en pressiemiddelen en reacties van overheid en publiek.

Analyseschema's, classificaties, etc. zijn nuttig en zinvol als ze een *functie* hebben, bij voorbeeld als ze leiden tot empirische hypothesen. Dat is echter in dit boek niet het geval. Nergens wordt de vraag gesteld, *waarom* of *waartoe* de definities, indelingen en benaderingen worden opgesomd. Zal een bepaalde groep eerder tactiek x dan tactiek y gebruiken? Eerder hulpbron a dan hulpbron b aanboren? Eerder reactie zis dan reactie zo oproepen? En waarom? De lezer mist een theoretisch kader dat leidt tot de formulering van hypothetische antwoorden op dit soort vragen.

De verschillende benaderingen, ook de resource mobilization-benadering, worden te oppervlakkig behandeld om dit theoretisch kader te verschaffen. Opmerkelijk is hierbij, dat in het boek rationale actormodellen van collectieve actie ontbreken. Dergelijke modellen bevatten een motivatie voor individueel gedrag (het eigenbelang). Een theorie over macroverschijnselen die op individuele motivatie is gebaseerd, leidt behalve tot analyse, ook tot verklaringen en/of voorspellingen. Afgezien van Olsons *The logic of collective action*, wordt geen literatuur in de rationale actortraditie behandeld. Daardoor missen de auteurs zo ongeveer alles wat de economie en de politicologie aan het vakgebied hebben bijgedragen.

Het tweede punt van kritiek betreft de empirische voorbeelden. De auteurs put-

ten hun illustraties voornamelijk uit onderzoek naar antimilitaristische groepen, anti-kernenergiebeweging en kraakbeweging. In hoofdstuk 2 worden ook de studentenbeweging, Provo, de milieu-, vrouwen- en vredesbewegingen behandeld. Voor illustraties bij *algemene* verhandelingen over collectieve acties zijn deze bewegingen echter minder geschikt. Ze hebben het gemeenschappelijk kenmerk, dat ze als geheel uiterst zwak zijn georganiseerd. Deze 'nieuwe sociale bewegingen' zijn op hun best federaties van losse kernen, die op hun beurt wel hecht zijn georganiseerd, tot op het sectarische af. Voor dit type collectieve actie heeft (de socioloog) Oberschall een meer toegespitste theorie van 'loosely structured collective conflict' ontwikkeld (*Research in social movements, conflicts and change*, vol. 3, 1980, p. 45-68). Deze theorie is gebaseerd op een rationele-actormodel. Oberschall vraagt zich af: hoe komt het dat er kleine, lokale groepen van activisten en 'meelopers' tot stand komen, en waardoor doen deze groepen periodiek mee aan veel omvangrijkere vormen van collectieve actie? Zijn antwoord valt buiten het bestek van deze recensie, maar behalve enkele veronderstellingen zijn er maar vijf variabelen voor nodig.

Voorbeelden van collectieve actie op kleinere schaal ontbreken bijna geheel. Uitzonderingen zijn enkele korte verwijzingen naar actie van omwonenden tegen de aanleg van een snelweg, en van bewoners van een verontreinigde woonwijk. Dergelijke gevallen laten duidelijker dan de 'nieuwe sociale bewegingen', de problemen rond de mobilisatie voor collectieve actie zien, die in dit boek vrijwel niet aan bod komen.

Samenvattend: de in dit boek beoogde 'ordering' van collectieve acties is tot op zekere hoogte wel bereikt, maar overtuigt niet. Het ontbreken van een rechtvaardiging van de analyseschema's en de slechte keuze van voorbeelden zijn de twee belangrijkste punten van kritiek. Deze kritiek doet veel af aan het overigens loffelijk streven naar een algemene inleiding op dit studiegebied.

C. W. A. M. Aarts

Robert Young, **Personal autonomy, beyond negative and positive liberty**, St. Martin's Press, New York 1986.

Sinds de publikatie in 1958 van Isaiah Berlins befaamde oratie *Two concepts of liberty* heeft het debat over de juiste invulling van de concepten vrijheid en autonomie zich voornamelijk afgespeeld rond het door Berlins rede bekend geworden onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid. Robert Young heeft gepoogd, zoals de titel van zijn essay al aangeeft, een autonomieconceptie te ontwikkelen die de door Berlin veronderstelde harde scheiding tussen positieve en negatieve vrijheid overstijgt. Zijn boek is naast deze poging het debat naar een nieuwe dimensie te tillen waardevol omdat het een goed inzicht geeft in de vele problemen die er komen kijken bij het definiëren van het concept autonomie. In het volgende zal ik eerst een weergave geven van Youngs autonomieconceptie en de door hem behandelde

hiermee samenhangende vraagstukken. Daarna zal ik het een en ander, mede tegen het licht van Berlins *Two concepts of liberty*, evalueren.

Young acht een louter op negatieve vrijheid gebaseerde definitie van autonomie te beperkt. Autonomie vereist niet alleen dat men in een bepaalde situatie vrij, zonder de interventie van anderen, kan handelen, maar ook dat men, op langere termijn gezien, een leven leidt dat gestuurd wordt door een zelf ontworpen levensplan: 'An autonomous life is one that is directed in accordance with an individual's own conception of what he wants to do in and with that life' (p. 49). Hoe meer men erin slaagt het leven zelfstandig richting te geven, hoe autonomer men is. Belemmeringen hiervan kunnen niet alleen van buiten, maar ook van 'binnen' komen en paternalisme kan soms gewenst zijn om deze belemmeringen op te heffen.

Waarom is individuele autonomie zo belangrijk? Young verwerpt het idee dat autonomie een louter instrumentele waarde zou hebben. Indien autonomie slechts waardevol zou zijn, zoals vaak geopperd, als een middel tot geluk, dan is niet meer te argumenteren waarom wij een leven in Aldous Huxleys *Brave new world* of in Robert Nozicks 'experience machine' zouden afwijzen. In zo'n leven zouden wij immers altijd de dingen kunnen doen die wij willen, temeer daar wij nooit dingen zouden willen die niet kunnen. Er zou echter geen sprake zijn van een zelfstandige lotsbestemming, hetgeen volgens Young een voorwaarde is voor zelfrespect, een gevoel van eigenwaarde: 'Autonomy – the business of genuinely choosing and acting so as to forge one's own lot in life – is an excellence which contributes to personal dignity and self esteem. Autonomy is not just a means to contentment, since one may be content without being autonomous' (p. 26). Autonomie is een uitdrukking van onze moraliteit, van ons vermogen eigen, gefundeerde keuzes te maken. Keuzes waarvoor wij ook de verantwoordelijkheid kunnen en moeten dragen. Autonomie kan voorts verbonden worden met zelfverwerkelijking en integriteit, het vermogen ook onder moeilijke omstandigheden vast te blijven houden aan de eigen normatieve overtuiging. Autonomie wordt dus niet zonder meer, bij voorbeeld dank zij een bepaalde maatschappelijke ordening, verworven. Er moet iets voor gedaan worden. Derhalve wordt autonomie vaak aangeduid, en Young kan dit onderschrijven, als een deugd of 'character ideal'.

Welke hindernissen kan een individu ontmoeten op zijn weg naar autonomie? Young maakt een onderscheid tussen externe en innerlijke belemmeringen.

Externe belemmeringen zijn weer in te delen in een positieve en negatieve categorie. Bij de eerste categorie denkt Young aan dwang door anderen. Een probleem is hier te bepalen wanneer invloed overgaat in dwang. Young haalt in dit verband de stelling aan dat de invloed of socialisatie die het individu vooral in zijn jeugd ondergaat autonomie in de praktijk tot een bijkans leeg begrip maakt. De keuzes die wij in het leven maken zouden slechts het produkt zijn van onze socialisatie. De mogelijkheid bestaat echter, stelt Young hier tegenover, dat wij ons bewust worden hoe onze waarden en wensen tot stand zijn gekomen. Op basis van dit bewustzijn zouden wij dan alsnog een weloverwogen keuze voor of tegen deze waarden en wensen kunnen maken. Educatie moet erop gericht zijn deze zelfreflectie mogelijk te maken. Zelfkennis, het bewustzijn van de eigen motieven en drijfveren, is dus een eerste vereiste voor autonomie.

Bestaat er tussen de deelnemers aan het vrijheidsdebat over externe positieve belemmeringen nog enige overeenstemming, bij externe negatieve belemmeringen – een gebrek aan materiële hulpmiddelen ('resources') – is deze ver te zoeken. Voor Berlin kunnen alleen de eerste – doelbewuste interventie door anderen – een inperking van iemands vrijheid meebrengen. Young acht deze positie echter onhoudbaar: iemand die over bij voorbeeld meer geld beschikt dan een ander kan een groter aantal levensplannen koesteren en uitvoeren. Hij is daarom in de gelegenheid autonomer te leven.

Nog groter worden de meningsverschillen bij de mogelijke innerlijke belemmeringen. Young onderscheidt hier weer positieve (obsessies, neuroses, dwangmatige gewoontes) en negatieve (gebrek aan talent, vaardigheid of kennis) belemmeringen. Onwetendheid, zelfbedrog, anomie, neurose etc. staan een begrip van de eigen situatie in de weg en maken daarmee autonomie, de controle over het eigen denken en handelen en het bewust richting geven aan het leven volgens een zelfgekozen levensplan, tot een moeilijke opgave. Young verwerpt Berlins kritiek dat het spreken over innerlijke belemmeringen van autonomie het kunnen onderscheiden van een duistere 'echte' of 'hogere' ik vooronderstelt. Deze onderstelling kan, zo waarschuwt Berlin, een rechtvaardiging vormen voor het negeren of onderdrukken van, door de betreffende (dictatoriale) machthebbers als 'vals' of 'onrecht' betitelde, maar in wezen diepgevoelde verlangens van de bevolking. Volgens Young zijn er echter nu eenmaal doeleinden die in iemands levensplan een meer centrale plaats innemen dan andere, meest korte-termijnwensen. Bij wijze van voorbeeld noemt hij het geval van een jonge vrouw die een relatie met een man aangaat die haar niet de noodzakelijke ruimte laat haar levensplan – een geëmancipeerde, zelfstandige vrouw te worden – te verwerkelijken. Ondanks het feit dat de vrouw de relatie wenst, kan men stellen dat deze wens tegen haar diepere doeleinden ingaat. Op deze wijze kan gesproken worden van een 'real self' zonder dat men gedwongen wordt zijn toevlucht te nemen tot dubieuze metafysica (p. 50). Om deze these verder te schragen haalt Young voorts instemmend Dworkins bekende onderscheid tussen eerste- en tweede-ordeverlangens of -doeleinden aan en onderschrijft hij het bestaan van het, in de filosofie tot grote meningsverschillen aanleiding gevende verschijnsel 'weakness of will'.

De vrije wil mogelijk makende tweede-ordeverlangens zijn wensen over (eerste-orde)wensen. Men kan bij voorbeeld van zichzelf verlangen gevoelens van jaloezie te onderdrukken daar men deze een uiting acht van een verwerpelijk egoïsme. Zonder dit tweede-ordeverlangen, dat gezien kan worden als een indicator van een uit meer centraler waarden bestaand levensplan, zou men slechts het willoze (!) slachtoffer zijn van voortdurend opborrelende en veranderende, korte-termijnpassies en -emoties. Van 'weakness of will' is sprake wanneer men handelt op een wijze die feitelijk tegen de eigen normatieve overtuiging ingaat. Volgens onder anderen Socrates en Aristoteles kan er echter logisch geen discrepantie bestaan tussen willen en handelen: wanneer men op een bepaalde wijze handelt, dan heeft men dat ook gewild; handelt men niet, dan is de wil daartoe ook niet echt aanwezig. Young zet echter vraagtekens bij de logica van dit verband: het is een feit dat men-

sen regelmatig gekweld worden door een hiermee in strijd zijnd gevoel van wroeging. Wroeging omdat men iets gedaan of nagelaten heeft terwijl nu het bestaan van hogere- of tweede-ordedoelinden die op bepaalde momenten van zwakte door eerste-ordeverlangens overheerst kunnen worden.

Een nauw met autonomie samenhangende en uitvoerig door Young behandelde vraag is wanneer paternalisme gerechtvaardigd is. Paternalisme is het beperken van iemands vrijheid om te voorkomen dat hij zichzelf schade toebrengt. De in het westerse denken bestaande preoccupatie met externe belemmeringen van autonomie heeft paternalisme in een kwaad daglicht gesteld. Het autonome individu zou altijd, zonder de interventie van anderen, zijn eigen keuzen moeten kunnen maken, hoe dom of slecht deze ook kunnen zijn. Young stelt dat hier ten onrechte geen onderscheid wordt gemaakt tussen een tweetal autonomiedimensies: 'Such a position is confused in so far as it fails to keep distinct the occurrent sense of autonomy, autonomy of the moment, from the more important dispositional sense of autonomy, where the focus is on the autonomous person's life as a whole' (p. 5). Om de verwerkelijking van iemands levensplan mogelijk te maken kan het soms noodzakelijk zijn de ('occurrent') autonomie van de betreffende persoon op een bepaald moment in te beperken. Sommige keuzes van het individu kunnen immers zijn autonomie op lange termijn in gevaar brengen. Het traditionele liberalisme heeft hiervoor volgens Young te weinig oog.

Er valt een onderscheid te maken tussen een, doorgaans instemming vindende zwakke vorm van paternalisme en een sterke variant. In het laatste geval gaat het om een inperking van iemands autonomie 'despite that person's informed and voluntary denial or consent to the paternalistic measures proposed' (p. 64). Ook bij zwak paternalisme wordt er geïntervenieerd omdat men denkt dat de betrokkene op dat moment niet volledig bij machte is afgewogen beslissingen te nemen. Deze interventie wordt echter louter te rechtvaardigen geacht 'in so far consent to the interference would be forthcoming were the subject's decision-making capacities restored' (p. 64). Het probleem met deze anticipatie op instemming is echter dat de betrokkene tijdens de periode van paternalisme zo gesocialiseerd of gemanipuleerd kan worden, dat instemming achteraf verzekerd is. In welke gevallen spreekt men dan van manipulatie? Waarschijnlijk wanneer men het niet eens is met de overgebrachte waarden: 'Whether we acknowledge distortion or not tends to turn on what we value. This may circularly lead us to apply our conception of the good for a person as a criterium for the proper objects of rational and informed consent' (p. 67). Wat manipulatie ('psychological distortion') is en wat niet kan volgens Young op dit moment niet wetenschappelijk worden bepaald, maar hij spreekt de verwachting uit dat er in de toekomst wel een geschikte psychologische theorie ontwikkeld zal zijn die hierin uitsluitel kan brengen (...).

Interventie is bij het vigerende zwak-paternalistische standpunt niet gerechtvaardigd wanneer het betrokken individu hier niet mee instemt. Toch is in een aantal gevallen de mening wijdverbreid dat er ingegrepen moet worden, ook al hebben de betrokkenen bewust voor hun handelen gekozen. Te denken valt dan aan mensen die heroïne willen gaan gebruiken of een contract willen tekenen dat

hen tot slaaf maakt; aan rituele offering van mensen in bepaalde sekten; aan vrijwillige participatie in onnodige, riskante experimenten etc. Uit dit gegeven maakt Young de gevolgtrekking: 'Rather than conclude that it is these convictions that are benighted, and hence to be spurned, the better course is to give up an exclusivist weak paternalism' (p. 69). Sterk paternalisme, het zonder instemming inperken van iemands 'occurrent autonomy' is soms nodig, zo stelt Young, om zijn autonomie over het hele leven, zijn 'dispositional autonomy', te waarborgen. Louter zwak paternalisme kan hier niet altijd garant voor staan. Gezien zijn gevaren moet paternalisme echter wel aan strikte regels gebonden zijn. Zo mag het slechts van korte duur zijn, moet het zichzelf overbodig maken (er dient geen duurzame afhankelijkheidsrelatie geschapen te worden) en rust er een zware bewijslast voor zijn noodzakelijkheid bij, in de meeste gevallen, de overheid.

Iemands vrijheid kan voorts legitiem ingeperkt worden wanneer hij een ander of 'de gemeenschap' schade toebrengt. Young denkt bij dit laatste vooral aan economische relaties, waaraan hij het laatste hoofdstuk wijdt. Het privé-eigendom van de produktiemiddelen belemmert een groot aantal mensen in hoge mate hun leven zelfstandig richting te geven, daar zij, om in hun bestaansonderhoud te kunnen voorzien, gedwongen worden zich ter beschikking van de bezitters van de kapitaalgoederen te stellen. Verdedigers van de markteconomie (Hayek, Friedman, Nozick) hebben er geen oog voor dat iemands autonomie niet alleen door het concrete handelen van anderen ingeperkt kan worden, maar ook door maatschappelijke structuren. Young spreekt het, verder nauwelijks beargumenteerde, vermoeden uit, dat een andere economische ordening waarin de inkomsten en bezittingen die iemand zich op basis van zijn schaarse talenten kan verwerven gereguleerd en begrensd zijn, de autonomie van de gemiddelde burger zal vergroten (p. 103).

Hoe kan Youngs studie gewaardeerd worden? Het lezen van Young kan ontegenzeggelijk een goede indruk geven van de problemen die het definiëren van het, in de politicologie zo belangrijke concept autonomie, meebrengt. Er zijn echter bij zijn conceptie wel wat vraagtekens te plaatsen. Zo vraag ik mij af in hoeverre 'personal autonomy', zoals de titel van het boek suggereert, werkelijk uitstijgt boven de bekende argumentaties voor een, in dit geval, positieve conceptie van het vrijheidsbegrip (cf. C.B. MacPherson 1973; Ch. Taylor 1979; L. Crocker 1980). Houdt Young niet gewoon een pleidooi voor positieve vrijheid? Young maakt in dit verband ook op geen enkele manier aannemelijk waarom Isaiah Berlins *analytisch* onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid onjuist of achterhaald zou zijn. Verre van dat. Berlin heeft gelijk wanneer hij stelt dat de interventie in iemands levenssfeer een inperking van zijn vrijheid betekent, ook al zijn hier – en Berlin heeft geen moeite dit te erkennen – vaak zeer goede redenen voor te bedenken. Dwang kan in een aantal gevallen gerechtvaardigd worden en socialisten zullen hierbij meer gevallen onderkennen dan liberalen, maar men moet het wel ten allen tijde 'dwang' blijven noemen en geen 'vrijheid'. Evenzeer is Berlins waarschuwing op zijn plaats op te passen met ideeën over 'diepere' of 'hogere' doelinden in iemands leven of over een 'real self'.

Dit brengt mij op mijn grootste probleem met Youngs studie: zijn uitgangs-

punt dat mensen een levensplan hebben waarvan de mate van verwerkelijking bepalend is voor hun 'dispositional autonomy'. Deze veronderstelling speelt een centrale rol in zijn theorie: zij maakt de (h)erkenning van externe negatieve en innerlijke belemmeringen van autonomie mogelijk en vormt de rechtvaardiging voor (sterk) paternalisme. Nu lijkt het mij zonder meer juist, dat er mensen zijn die een levensplan koesteren, en dat er mensen zijn die weloverwogen voor een aantal centrale waarden gekozen hebben en trachten deze zo integer mogelijk gedurende hun leven hoog te houden. Tevens kan ik dit uitgangspunt als normatief ideaal ook volledig onderschrijven. Maar om het, zoals Young neigt te doen, als een bruikbare empirische generalisatie te beschouwen, dat lijkt mij onverstandig. Hoe bepaalt men overigens wat iemands levensplan is? Wanneer men door paternalistische interventie de 'dispositional autonomy' van iemand wil waarborgen dan zal men toch enigszins nauwkeurig moeten kunnen vaststellen welke waarden belangrijk zijn in zijn levensplan. Het gevaar is levensgroot aanwezig dat deze waarden vooral door de betreffende paternalist ingevuld zullen worden. Young stapt er voorts wel erg snel overheen dat eventuele levensplannen niet altijd even ondubbelzinnig en consistent zijn. Sommige strevingen in het leven kunnen onoplosbaar strijdig met elkaar zijn (integriteit en carrière; avontuur en zekerheid; in Youngs vermelde voorbeeld: liefde en emancipatie) en zullen dit blijven óók na de door Young aanbevolen zelfreflectie om er achter te komen wat men nu werkelijk in het leven wil (p. 57). Ik denk, resumerend, dat Young zijn pleidooi voor een positieve autonomieconceptie te veel gebaseerd heeft op de wankle vooronderstelling dat mensen levensplannen koesteren. De lezer die dit uitgangspunt niet deelt zal weinig uit *Personal autonomy* kunnen onderschrijven.

H. T. Blokland

Folker Fröbel, Jürgen Heinrichs en Otto Kreye, 'Umbruch in der Weltwirtschaft. Die globale Strategie: Verbilligung der Arbeitskraft/Flexibilisierung der Arbeit/Neue Technologien', Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1986.

In 1977 baarden Folker Fröbel, Jürgen Heinrichs en Otto Kreye veel opzien met de verschijning van hun boek *Die neue internationale Arbeitsteilung*. Het boek beoogde een verklaring te geven enerzijds voor de economische crisis van de industrielanden en anderzijds voor de toenemende industriële productie in veel ontwikkelingslanden.

De kern van het betoog in 1977 luidt dat de crisis in het kapitalistische wereldstelsel in werkelijkheid een crisis is van het naoorlogse groei- en accumulatiemodel. Dit model moet gezien worden als een klassencompromis tussen werkgevers en werknemers: gedoseerde loonstijgingen dienden te leiden tot een constant hoog niveau van economische groei, werkgelegenheid en winsten. Juist als gevolg van de bijna volledige werkgelegenheid en de hoge winsten konden vakbewegingen

echter effectief hoge looneisen stellen. Het winstpeil en de sociale consensus die aan het model ten grondslag lag brokkelden hierdoor geleidelijk af.

Deze ontwikkeling vormde volgens de auteurs de belangrijkste oorzaak dat het kapitaal uit de industrielanden ging zoeken naar andere locaties voor het opzetten van produktiefaciliteiten. Dit proces, waarbij er verandering komt in de traditionele verdeling van de wereld in enerzijds enkele industrielanden en anderzijds een groot aantal grondstoffenproducenten, en dat bovendien leidt tot een opsplitsing van de productie in verschillende deelprocessen op verschillende locaties ter wereld, werd door de auteurs in 1977 de tendens naar een 'nieuwe internationale arbeidsdeling' gedoopt.

De verschijning van *Die neue internationale Arbeitsteilung* is van grote betekenis geweest. In tegenstelling tot veel andere auteurs in die jaren benadrukten Fröbel, Heinrichs en Kreye het structurele karakter van de economische crisis sinds het begin van de jaren zeventig. Bovendien koppelden ze in hun analyse de roep om verhoging van de flexibiliteit en verlaging van de produktiekosten aan een verandering van de organisatievorm van de deelprocessen. Zo gingen ze uitgebreid in op de schrijnende arbeidsomstandigheden in veel ontwikkelingslanden.

Met *Umbruch in der Weltwirtschaft* willen Fröbel, Heinrichs en Kreye, bijna tien jaar na het verschijnen van *Die neue internationale Arbeitsteilung*, de stand van zaken opmaken van de ontwikkelingen na 1975, en kijken in hoeverre de conclusies die ze in 1977 trokken nog houdbaar zijn. Hiertoe voeren ze de drie deelstudies die in 1975 aan hun bevindingen ten grondslag lagen opnieuw uit, nu voor de periode 1975 tot 1983.

De eerste deelstudie documenteert en analyseert de verplaatsing van de Westduitse textielindustrie in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig. In deze periode is het aandeel van de ontwikkelingslanden voor textiel en kleding in de binnenlandse consumptie in de industrielanden snel gestegen (van resp. 1% naar 3% en 2% naar 10%). Deze ontwikkeling ging gepaard met een afnemende werkgelegenheid in de textiel- en kledingindustrie in de Bondsrepubliek Duitsland zelf, terwijl de werkgelegenheid bij Westduitse dochterondernemingen in deze sector in de ontwikkelingslanden juist toenam.

In het tweede deelonderzoek staat de productie en werkgelegenheid in Westduitse dochterondernemingen (met uitzondering van de textiel- en kledingindustrie) buiten de EG na 1975 centraal. Nog altijd vertonen Westduitse ondernemingen de tendens het buitenlandse aandeel in de productie te vergroten. Dit blijkt onder meer uit het gestegen aandeel van de werkgelegenheid bij Westduitse dochterondernemingen buiten de EG in de totale werkgelegenheid van de Westduitse ondernemingen. Tussen 1975 en 1983 is dit percentage gestegen van 12% tot 17%.

De derde deelstudie onderzoekt ten slotte de productie in ontwikkelingslanden en concludeert dat ontwikkelingslanden hun betekenis als produktielocatie allerm minst hebben verloren. In de automobiel- en de elektronika-industrie heeft de verplaatsing naar de ontwikkelingslanden zich sinds het midden van de jaren zeventig voortgezet, vooral als gevolg van de toename van het aantal exportproductiezones in ontwikkelingslanden met een exportgerichte strategie.